

*Мовознавство**Володимир Олексенко,
Ольга Рембецька***Функційно-стилістичні особливості дієслівних синонімів
у творах Уласа Самчука**

Проблема вивчення мови художніх творів має тривалу історію, вона по-різному розв'язувалася залежно від рівня розвитку мовознавства й суміжних із ним наук, від світоглядної позиції дослідника. У сучасному мовознавстві у витлумаченні категорій «лінгвістична поетика», «поетична мова», «мова художньої літератури», а також «теорія поетичної мови», «художня мова» та ін. немає єдності думок. Причину розбіжності у поглядах учених слід шукати не тільки у відсутності розробки загальних методологічних основ вивчення мови художньої літератури. Розходження в поглядах цілком правомірні, бо художній твір і його мова є явищем складним і багатовимірним, через що може досліджуватися в багатьох аспектах, які тільки в єдності можуть дати цілісне уявлення про явище. Тому пошуки істини повинні відбуватися не в конфронтації різних поглядів, а в їх синтезі.

Питанням дослідження мови художніх творів присвячено значну кількість робіт В.Виноградова, Т.Винокура, В.Григор'єва, Л.Тарасова, З.Хованської, В.Чабаненка, І.Чередниченка, та ін.

Слід зауважити: думку про те, що зміст тексту не може розглядатися поза актом комунікації, було сформульовано ще в працях таких видатних лінгвістів минулого, як В.Гумбольдт (1895) та О.Потебня (1976), пізніше це положення розвивалося в наукових дослідженнях М.Правдіна (1976), М.Рубакіна (1977), Ю.Сорокіна (1985) та ін.

Аналіз художнього тексту прийнято називати лінгвостилістичним, якщо він «розглядає використання мовних елементів у тексті художніх творів, де вони набувають ідейно-естетичної значущості» [7, с.29]. Лінгвостилістичний аспект аналізу тексту є провідним, оскільки в ньому, незважаючи на наявність аналізу ритму, синтаксису тощо, які відіграють важливу роль у формуванні тексту, на першому плані стоїть аналіз лексичних засобів мови як головних «збуджувачів» одиниць образно-понятійного рівня змісту тексту.

У збагаченні лексичної синоніміки як особливої системи художньо-виражальних мовних засобів важлива роль належить письменникам.

Вивчення лексичної синонімії, розкриття особливостей її конотативної трансформації в художньому тексті становить значний науковий інтерес, оскільки синоніміка в українській художній прозі є найпотужнішою стилістичною категорією.

Як свідчить досвід вивчення явища синонімії вітчизняними та зарубіжними мовознавцями (Ю.Апресян, Л.Боярова, Л.Булаховський, А.Євгенєва, А.Коваль, Л.Лисиченко, О.Нечитайло, Л.Новиков, Є.Регушевський, Ж.Соколовська, О.Тараненко та іншими), це явище настільки складне й різноаспектне, що пояснити його кількома загальними причинами практично неможливо.

Синоніми серед інших мовних засобів у художньому творі посідають особливе місце. І не лише тому, що вони дають для письменника змогу вибору, оскільки кожний синонім має свою смислову і стилістичну своєрідність, тонкі специфічні смислові відтінки, а й тому, що саме синоніми урізноманітнюють і збагачують словесно-художнє зображення, поліпшують стиль викладу, сприяють змалюванню яскравих картин та типових колоритних образів. Синоніміка – це сфера безконечних можливостей мовної творчості. У кожному синонімі представлене і те загальне, що дозволяє йому ставити його поряд з іншими словами, і те окреме, своєрідне, специфічне, що відрізняє його від інших.

Робота над доббором синонімів розкриває творчі здібності письменника, даючи йому змогу внести свою частину у збагачення лексичного складу мови.

Синоніми справедливо вважають показником розвинутості та гнучкості як літературної мови загалом, так і ідіостилю письменника. За кожним синонімом стоїть смислова та стилістична своєрідність, тобто тонкі, досить специфічні відтінки. Відрізняючись відтінками значень і стилістичною забарвленістю, синоніми виконують у мові декілька функцій: сприяють точності й ясності висловлювання, фонетично урізноманітнюють мову, обумовлюють різноманітність і багатство стилів усного та писемного мовлення.

Питання про функції синонімів тлумачиться в лінгвістичній літературі неоднозначно: переважна більшість дослідників (Р.Будагов, Л.Булаховський, А.Євгенєва, В.Клюєва, Л.Лисиченко, М.Шанський), виходячи з розуміння синонімів як слів, різних за звучанням і близьких за значенням, як слів, що називають одне поняття, але відрізняються відтінками значення, виділяють дві основні функції їх у мові – функцію уточнення та стилістичну. Так, А.Євгенєва зазначає: "Дві функції – "уточнююча" (акцентування того чи того відтінку поняття) і стилістична – є основними, характеризуючими, такими, що зумовлюють лексичну синоніміку мови" [3, с.11].

Ураховуючи теоретичні й практичні висновки, до яких дійшли науковці, вважаємо, що синоніми, як мовний засіб, мають п'ять основних функцій у мові: функцію уточнення, функцію заміщення, функцію синонімічного протиставлення, оцінну та стилерозрізнявальну функцію. Ми дотримуємося погляду, що синоніми в мовній системі виконують дві основні функції – уточнення й заміщення, а всі інші є похідними від них і залежать від контексту.

Мова творів Уласа Самчука відзначається багатством синоніміки. У У.Самчука синоніми виконують усі п'ять функцій, але найбільш характерні для стилістики цього митця слова функції уточнення, заміщення та протиставлення. Основною функцією, якою послуговується У.Самчук, є функція диференціації, або уточнення. Майже не поступаються їм синонімічні слова, в яких реалізується функція заміщення та синонімічного протиставлення.

Перевага функції диференціації зумовлена потребою передати найтонші семантичні, емоційно-експресивні, стильові і стилістичні відтінки поняття. Найпоширенішою функцією синонімів, як свідчить дослідження, у текстах У.Самчука є диференціація: уточнення, деталізація зображуваного, де перехід від одного синоніма до іншого дає нову, додаткову інформацію про предмет, його ознаки чи властивості.

Проаналізуємо використання цієї функції на конкретних прикладах: "*Марія дивиться на сонце і благає його: - Сонце любе, не спіши так, зачекай!*" [6, с.35]; "*Горнулася до сирій землі, яка забрала її хлопчика, її Романа, і благала її розійтися, забрати до себе і маму*" [6, с.83]. Сполучення синонімічних слів у сукупності свідчать про високе напруження стану письменника, що дуже характерно для пристрасної натури У.Самчука. Уживаючи синонімічні слова, автор підсилює виразність кожного з них, відбувається ніби складання значень синонімічних слів, що підсилює експресивність тексту.

Саме семантичне підсилення характерне для дієслівних синонімів, що протиставляються за додатковими семами. Уживання таких синонімічних слів підкреслює інтенсивність дії, що відбиває і певні психічні риси майстра слова, динамізм, емоційність: "*У неї чоло, а за ним хорониться брунька розуму, яка от-от розів'ється, розцвіте й пізнає добро і зло*" [6, с.20]. Своєрідність зазначених якостей дієслівних синонімів слугує для письменника дійовим засобом характеристики персонажів, показові їх найрізноманітніших діянь, учинків, енергії. Синоніми в таких випадках виконують таку ж функцію, як повторення одного слова, вони можуть і сполучатися з повторенням: "*Дзвенить, дзвенить її моторна, запашна пісня, носить над полями, чайкою в'ється, розсипається лунами дзвонотонними...*" [6, с.29].

Уживання в одному тексті лексичного повтору й лексичних синонімів найчастіше мотивується в Уласа Самчука диференціацією, що зумовлена потребою виразити відтінки поняття: взаємного уточнення, наростання ознаки, коли кожний наступний синонім виступає як деталізувальний щодо попереднього, а кожний наступний повтор увиразнює експресію тексту: *"Вітер повіє, підніме хвилю, жбурне нею в просторі і покотить до самого краю"* [6, с.122]. У.Самчук майстерно використовує в одному творі синоніми не тільки одного, а й кількох синонімічних рядів. Уключення в той самий контекст компонентів кількох синонімічних рядів збільшує експресивну силу висловлення, допомагає повніше розкрити тему: *"Сонце ввесь час працювало. Засилало зливу, наганяло пелехаті хмари, бризкало, грюкотіло та ставило від краю до краю семибарвну веселку"* [6, с.21]; *"Гримить пісня, плаче пісня, сміється пісня!.."* [6, с.30]; *"Марія не йде, а пливе"* [6, с.38]; *"Неп! Неп! – побігло це маленьке слово широкими просторами країни, і все почало воскресати, рухатися, діяти"* [6, с.198]. Усі синонімічні лексеми позначають ускладнення, що викликають переживання, усвідомлення неприємної ситуації. Така конструкція дає змогу художникові слова виразити сутність філософських роздумів.

Ця функція впливає щоразу, коли письменник вибирає з синонімічної парадигми слова, необхідні для позначення певного предмета чи явища, а читач, сприймаючи це слово, ставить його перед іншими, близькими за смыслом словами, уточнюючи позначений ним зміст. У цьому смислі кожний правильно, оптимально вжитий синонім може розглядатися як результат уточнення думки. Характеризуючи стилістичну роль синонімів у художньому тексті, мало визначити їх функцію, а необхідно ще й виявити способи введення синонімів у текст.

У стилістиці звичайно визначають такі способи використання синонімів: контактне розміщення, дистантне, рамочне, градація.

Як відомо, під контактним розуміють розташування слів у безпосередній близькості одне від одного; дистантне розташування мовних одиниць означає, що вони знаходяться на певній відстані; рамочна конструкція передбачає, що синонімічні слова починають текст або фрагмент і закінчують його, а під градацією мають на увазі таке розташування слів, при якому кожне наступне містить у собі підсилення (чи послаблення) смислового або емоційно-експресивного значення.

Творам Уласа Самчука характерні всі зазначені способи стилістичного використання синонімів. До того ж у нього знаходимо й інші прийоми введення синонімів у текст: потрійне і більше використання синонімічних структур, здвоєння синонімів.

Найбільш широко представлене у творах митця дистантне розміщення синонімів, при якому синоніми стоять на відстані один від одного, але при цьому не втрачають смислових зв'язків між собою в тексті і виступають засобами його організації.

В.Виноградов свого часу зазначав, що "мова національної художньої літератури не цілком співвідноситься з іншими стилями, типами або різновидами книжно-літературного та розмовно-народного мовлення. Вона використовує їх, включає в себе, але в своєрідних комбінаціях та у функціонально перетвореному вигляді" [1, с.85]. Це яскраво виявляється в синоніміці творів Уласа Самчука. Застосування письменником усіх цих стилістичних способів свідчить про те, що митець не тільки прагне до конкретного, виразного, насиченого життєвими фарбами й деталями відображення дійсності, а й уміє це виразити яскравими мовними засобами, зокрема синонімами.

Найчисленнішу групу у творах Уласа Самчука складають синоніми ідеографічного типу: у процентному відношенні це близько 50%, 40% – емоційно-експресивні синоніми, і лише 10% – стилістичні.

Співвідношення 40% – емоційно-експресивні й 10% – стилістичні є до певної міри умовним, оскільки, як відомо, групи емоційно-експресивних і стилістичних взаємно пов'язані: емоційні слова пов'язуються з певними стилями.

Що ж до значної переваги ідеографічних синонімів, то, на нашу думку, це зумовлено естетичними настановами автора, своєрідністю його творчої манери, особливостями

спрямування творів: для нього важливо передати найтонші відтінки явища, чому й сприяють ідеографічні синоніми.

Ідеографічні синоніми "виникають унаслідок фіксування в слові диференціальних ознак поняття. Вони відрізняються тим, що в синонімічному слові фіксується якась нова риса самого явища, риса, що в значення синонімічних слів, які існували до цього, не включалася. "Характерна особливість понятійних синонімів полягає в тому, що вони, означаючи те саме поняття, різняться між собою додатковими значеннєвими відтінками, тобто обсягом семантики, яка притаманна кожному з них" [7, с.69].

Таким чином, можливість передавати відтінки того самого поняття забезпечується тим, що для його позначення в мові існує кілька слів; з другого боку, потреба передавати семантичні відтінки зумовила виникнення кількох слів для позначення того самого поняття, тобто спричинилася до виникнення ідеографічних синонімів.

Як зазначають мовознавці, якихось істотних відмінностей в емоційному забарвленні чи стилістичному використанні між ідеографічними синонімами не існує, проте додаткові семантичні відтінки їх часом досить прозорі. Погоджуючись із думкою вчених, уважаємо, що основне призначення ідеографічних синонімів у мові – служити засобом точного вираження думки в кожному конкретному випадку мовного вживання.

Залежно від компонента, яким відрізняються значення двох синонімів, розрізняють такі підгрупи ідеографічних синонімів [4, с. 71 – 73].

1. Синоніми, що служать для підкреслення й виділення певної ознаки того ж поняття, яка з погляду мовця є істотною.
2. Синоніми, що служать для виявлення ступеня чи міри ознаки, якості або стану.
3. Синоніми, що характеризують інтенсивність дії або стану.
4. Синоніми, що підкреслюють якусь особливість.
5. Синоніми, відтінки значення яких пов'язані з характером сполучуваності, властивої кожному з членів синонімічного ряду (СР), або з належністю до словотвірних парадигм різної повноти.

Дотримуючись думки Л.Лисиченко, зазначимо, що останню підгрупу синонімів ми відносимо до ідеографічних, бо "відмінності їх значення пов'язані також із відмінностями в понятті, але такими, що знаходять виявлення в системі мовної структури" [4, с. 45].

Серед ідеографічних синонімів у творах У.Самчука переважають синоніми, у значенні яких виділяється певна сторона, ознака, риса названого словом явища.

Синоніміка творів Уласа Самчука надзвичайно багата на індивідуально-авторські синоніми, що вражають своєю емоційно-експресивною насиченістю. Саме ці, самобутньо-самчуківські синоніми, що являють собою органічне поєднання абсолютно нового і водночас звичайного, вже відомого, значною мірою забезпечують високу мовно-художню завершеність прози автора. Наприклад: **говорити – щебетати, оповідати** (*Вириваються розкотисто реготи, дрібочуть, гомонять цокотухи-жінки; Опісля сіла коло нього і защебетала; Корній оповідав Марії про краї далекі, де сонце просто над головою, і де тепер літо*); **сісти – втемедитися** (*Хведот втемедився матері на руки...*); **вдарити – шкварнути** (*Музики вдарили марша...; Музикам кинув двадцятку і ті шкварнули*); **їсти – покомлати, лемезнути, натягнутися** (*...брав мовчки в кулак децю покомлати, - Не голодний ти, Корнію? Натягнувся досить*); **іти – прошкувати, учухрати, посмаляти, прямувати** (*Він до Єлисея Гуци прошкує, просто з Тилявки п'ятдесят верстов учухрав... Дядько лишився, а Володько пошмаляв далі..., Гнат прямує до столу*); **пити – хилити, хильнути, хльостати** (*Ну-ну, перехили й другу, Бувало, не видержав би, все до краплини вихльостав би...*); **кричати – кувікати** (*У снопах кувіче Димко*); **працювати – господарювати, опорати, рвати** (*Ніяково дармувати, коли жінка рве з останніх сил, Я вже повечеряв, а мати опорали самі підсвинка*); **бити – бебехнути, галазднути, вгазделити, вгамаздити, розмягчити** (*...галазднув шаблюкою; Але я йому різнув. Бачив, як бебехнули...; Обухом мазнув. Геть чисто губи розмягчив...*); **обличчя – мармуга** (*...він як трісне мене по мармузі*); **очі – давитьця** (*...коханка Мишкова репетує:*

я їй, стерві, ті її безсоромні **давильця** вишкрябаю); **зад** – **сіданка** (*Мати спарила йому хотою сіданку, так, що той тиждень не наважився сісти...*); **волосся** – **праліс, тайга віковічна** (...не волосся, а **праліс, тайга віковічна**); **палиця** – **цурупалок, скремейда** (*Дехто навіть за цурупалок тримається, так і вгазделив в лоб другому; – А що то таке скремейда? – питає мати. – То така палиця з кривулькою на руці*); **горілка** – **ханджа, хуз** (*Не пив казьонки, не п'ю і цього пробачте хузу, самогон, ханджа – хай царська, хай панська, аби гірка та п'янюча*); **темрява** – **поніч** (...у хаті стояла **поніч**); **голосно** – **згучно** (...згучно сміявся, потирав руки); **червоний** – **горіючої барви, огненної барви** (...**горіючої барви** настурції...великий, **огненної барви** півень).

Незвичайне багатство індивідуально-авторської синоніміки в досліджуваних художніх творах Уласа Самчука виявляється не тільки в кількісному складі синонімічних рядів, у широкому розгалуженні їх, але також і в своєрідності використання, у багатоплановості семантико-стилістичних відтінків синоніма в кожному окремому випадку, у виявленні нових, досі ще не описаних можливостей.

Досить часто у своїх прозових творах У.Самчук послуговується функцією синонімічного протиставлення слів. Вона не менш яскраво й оригінально реалізується письменником для активного формування семантико-стилістичного контексту, аніж проаналізовані функції синонімів – уточнення та заміщення.

Аналіз показує, що протиставлення синонімів у мові творів У.Самчука виражається різними синтаксичними засобами: протиставні сполучники, заперечні частки тощо і реалізується в основному синонімами: *"Постановив твердо не йти більше, не канючити, не благати одної усмішки, одного ласкавого слова"* [6, с.51]; *"Не вгамувати його, не втримати"* [6, с.56]; *"Все, що було, що пережилося, все те можна забути і не думати більше про нього..."* [6, с.108]. Роль дієслів, як відомо, в образному відтворенні дійсності особливо велика. Як зазначає О.Толстой: "Рух і його вираження – дієслово – є основою мови. Знайти потрібне дієслово для фрази – це означає дати рух фразі" [2, с. 377].

Іноді дієслова-синоніми можуть виступати в суміжних реченнях як присудки при синонімічних підметах: *"Марія не соромиться з такими скалозубити, грати в карти і вихіхікувати по темних закутках..."* [6, с. 91].

Дієслівні синоніми можуть виступати при одному підметі з метою найбільшого, інтенсивного увиразнення зображених подій: *"Зійшло, як звичайно, сонце, зійшло, піднялося і жахкотить"* [6, с.106].

Отже, можна констатувати, що Улас Самчук семантичним протиставленням синонімів підкреслює експресивно-стилістичні відмінності слів-синонімів, показує своє ставлення до змальованого, а також формує стилістику тексту.

Аналіз стилістичних функцій синонімів переконливо свідчить, що:

- 1) найбільш характерними для стилю У.Самчука є функції уточнення, заміщення та семантичного протиставлення;
- 2) найуживанішою серед них є функція уточнення, оскільки саме ця функція зумовлена потребою передати найтонші семантичні, експресивні і стилістичні відтінки значення слів.

Завдяки своїй різноманітності і майже необмеженим стилістичним можливостями синоніми й стають однією з найбільш виразних лексико-стилістичних категорій.

Поширеним способом використовування синонімів у творах Уласа Самчука є заміщення (унікнення тавтології). Відомо, що субституція мовних одиниць являє собою один із прийомів дослідження їх значень, один із шляхів вивчення семантичної синонімії.

У творах Уласа Самчука, що відзначаються добрим смаком і вишуканістю форми, синоніми виконують не тільки суто смислово уточнювальну функцію, а й естетичну, покликану сприяти фонетичній різноманітності тексту, його милозвучності. Спостереження над синонімічним слововживанням у творах Уласа Самчука свідчить, що синоніми, що реалізують функцію заміщення, митець частіше вживає в одному синтаксичному цілому чи в одному творі з метою активного формування стилістичного

контексту і рідше в одному реченні для фонетичного урізноманітнення мови. Інколи синонімічні слова зв'язують складові частини тексту в одне речення за змістом і цим самим передають розвиток думки, її рух. У такий спосіб письменник майстерно використовує синоніми для реалізації міжфразових зв'язків.

Приклади свідчать, що У.Самчук дуже тонко відчуває нюанси синонімів. Їх уживання у письменника ґрунтується на доборі зі словникового складу мови найбільш відповідного слова з погляду його змісту та виразності.

Часто синоніми не тільки урізноманітнюють текст, але й є носіями конкретного емоційного забарвлення: *"Карпо все терпів, не відчував уже болю, був дерев'яний, не кричав і не стогнав"* [6, с. 226]; *"На полях вештались сонні, в'ялі, сірі, немиті і нечесані істоти"* [6, с. 241]; *"У печі сяє сяйво, освітлює жмутом своїм протилежну стіну"* [6, с. 244].

Аналіз використання синонімічних слів у творах Уласа Самчука дає змогу зробити висновок, що автор, збираючи синоніми, користувався різними джерелами, з-поміж яких насамперед була українська народно-розмовна мова. Розлогі і різноманітні синонімічні ряди, широко й повно представлені у творах Уласа Самчука, є яскравим свідченням таланту письменника та великих зображальних можливостей мови української літератури.

Література

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
2. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. – М.: Учпедгиз, 1954. – 140 с.
3. Евгеньева А.П. Основные вопросы лексической синонимии // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 4 – 29.
4. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1977. – 116 с.
5. Русанівський В.М. Слово в поезії // Рідне слово. – 1972. – Вип. 6. – С. 50 – 53.
6. Самчук Улас. Марія. – Буенос Айрес, 1952. – 278 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с.
8. Фридрак В.П. Синонімія складних слів // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 32 – 38.